

SAFAR XOTIRALARIDA IJTIMOY VA MADANIY-MA'RIFIY MASALALARNING YORITILISHI

Xurshida Djalilova

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU

f.f.n., dotsent

Annotatsiya: Mazkur maqola Mahmudxo‘ja Behbudiyning safar xotiralariga asoslangan “Qasdi safar” asarida ijtimoiy va madaniy-ma’rifiy masalalarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Behbudiyning safar xotiralarini tahlil qilish orqali xorij mamlakatlarga sayohat va xizmat safarlari jadidlar uchun ona yurtni erkin va obod etishga, xalqning ongini, madaniyatini o‘stirishga, uni johillik girdobidan olib chiqishga, yangi g‘oyalarni targ‘ib qilishga, taraqqiyotga g‘ov bo‘layotgan muammolar yechimini topishga yordam beradigan o‘ziga xos vositalardan biri bo‘lgan degan xulosaga kelish mumkin.

Kalit so‘zlar: *jadidchilik; ma’rifat; madaniyat; safarnoma; sayohatnoma; adabiy an’ana; safar xotiralari; muallif-sayyoh; publitsistika.*

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston hayotiga yangi ijtimoiy va madaniy-ma’rifiy g‘oyalarning kirib kelishida rivojlangan o‘lkalarga sayohat va xizmat safarlari muhim rol o‘ynagan. Safar taassurotlari yangi avlod adiblarining shakllanishiga, ularning dunyoqarashiga, hayot tarziga, atrofdagi voqealarga munosabatining o‘zgarishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Aynan shu davrda jadidchilik harakatining Turkistonda keng quloch yoyilishiga ushbu omil ham sabab bo‘lgan, zero aynan chet ellarga sayohat adiblarning o‘z vatanlaridagi siyosiy jarayonlarga teran qarashga, “o‘zi”ni va “o‘zga”ni qiyoslashga imkon bergan. Ular rivojlangan davlatlar bo‘ylab safarlardan o‘z yurtlariga qaytganlarida, vatanining og‘ir iqtisodiy ahvoli, tobeligi, jaholat girdobida ekanligi yana-da yaqqol ko‘zga tashlana boshlaydi. Bu safarlar jadidlar uchun yangi ilg‘or g‘oyalarni Turkistonga tadbiiq etish yo‘llarini axtarishga va eng muximi, mustaqillikka erishish uchun bel bog‘lashga undagan. Ushbu davr adiblari tomonidan yozib qoldirilgan sayohatnomalar fikrimizning dalili bo‘la oladi. Jadid adiblar qadimiy an’analarni davom ettirgan holda sayohatnoma janriga yangicha ruh berdilar. Ularning safarnomalari akademik Naim Karimovning ta’biri bilan aytganda, «Furqat, Muqimiy, Ahmad Donish singari mashhur shoirlar asos solgan o‘zbek ma’rifatparvarlik adabiyoti daraxti gullagan zaminda maydonga keldi» [1,10]. Bu davr adiblariga ulardan bir oz ilgari o‘tgan vatandoshlari Hakimxonto‘ra Ma’sumxonto‘ra o‘g‘li («Muntaxab ut-tavorix» - «Tanlangan tarixlar») va Ahmad Donish («Navodir ul-vaqoye») ning ta’siri katta bo‘ldi, deb yozadi jadidshunos olim Ulug‘bek Dolimov [2, 8-9]. O‘zbek jadid adiblari ham o‘z safarnomalarda Donish, Muqimiy, Furqat an’analarni davom ettirib, ma’rifat g‘oyalarni ilgari surishsa-da, “bu g‘oyalarning ular ijodida xalq va mamlakat taqdiri ila uzviy bog‘lanib ketganligi bilan ajraladi. Jadid shoir va

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASI VA JADID MATBUOTIDA IJTIMOY-SIYOSIY MASALALARNING YORITILISHI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

yoʻzuvchilarining asarlarida ifodalangan maʼrifatparvarlik gʻoyalari erk va hurriyat gʻoyalari bilan, mustaqillik uchun kurash gʻoyalari bilan tutashib ketgan” [1,10].

XX asr boshi oʻzbek adabiyotida safarlar taassurotlarini birinchilardan boʻlib nasrda bitgan jadid adibi Mahmudxoʻja Behbudiya. Xorijiy safarlarga bir necha marotaba chiqqan «Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamosi, mustaqil jumhuriyat gʻoyasining yalovbardori, yangi maktab gʻoyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, birinchi dramaturg, teatrchi, noshir va jurnalist» [3,5] Mahmudxoʻja Behbudiya «Qasdi safar “ asari bunga yorqin misol boʻla oladi. Aynan maorif tizimini, madaniyat sohasini isloh qilish, matbuotni yoʻlga qoʻyish kabi ijtimoiy-maʼrifiy masalalar Behbudiya safarnomasida istiqloq uchun kurash siyosiy gʻoyasi bilan sugʻorilgan. Behbudiya ilk bor 1899-1900 yillarda haj safariga chiqadi. 1903-1904 yillarda esa Behbudiya Moskva va Peterburgga boradi, 1906 yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda boʻladi, «bular sayohat emas, xizmat safari edi» deb yozadi jadidshunos olim Begali Qosimov [3,10]. Bu safar haqida Behbudiya oʻzi shunday maʼlumot bergan edi: «1325 sanai hijriyasida Rusiya musulmonlarining muhtaram ziyoli va akobirlarining Nijni yorminkasida milliy ishlar toʻgʻrisida mashvarat qilinaturgan majlisga musharraf boʻlmoq uchun Oʻrunburg yoʻli ila Maskoʻv, Peterburg, Qozon vositasi-la Nijni Novagʻoʻroʻd borib edim» [4,54]. Oradan oʻtgan yetti yil davomida Behbudiya boshqa uzoq safarlarga chiqmagan, biroq oʻzga yurtlarni koʻrish, ularning tajribalarini oʻrganish Behbudiya uchun juda muhim edi. U oʻzining ikkinchi bor uzoq ellarga safarga chiqmoq niyatini quyidagicha izohlaydi: «Safar 25 kun soʻzulub (1907 yilgi Nijniy Novgorod safari – Dj.X.), 7 sanadan beri ikki daʼfa Buxoro va bir daʼfa Fargʻonani ziyoratidan boshqa safarga chiqqanim yoʻq edi. Azbaski, «tiriklik» kasaliga muhtalolik, roʻzgʻor qaydigʻa giriftorlik sayohat neʼmatidan mahrum etar... Aʼzo va havaslargʻa kasolat paydo boʻldi. Singir (asab)... gʻayri muntazam ishlaydur. Atibbo istirohat va sayyohatga mashvarat berarlar» [4,54]. Behbudiya «Kafkaz va Qirim vositasi-la Istanbulgaʻa, andin Yunonistongaʻa kirib, soʻngra Bayrut tariyqi-la Misr al-Qohiragaʻacha borib, yana qaytishga Istanbulgaʻa kirib, Rum eli temur yoʻli ila Bulgʻoriston, Avstriya va Berlin tariyqi-la vatani azizimiz Rusiya va Turkistongaʻa advat etilsa, ikki-uch oydin beri ushbu safarning tahiyyasida eduk», deb yozadi [4,55]. Behbudiya safar xotiralarini oʻqish jarayonida kitobxon adib faoliyati va shaxsiyati bilan muallifning oʻzi yozgan avtobiografik maʼlumotlar orqali tanishadi. Masalan, safarnomaning ilk sahifalaridan uning Turkistondagi gazeta va jurnallar nashri uchun zarur boʻlgan “klishe” qoliplar, “Kutubxonai Behbudiya” va maktablar uchun kitoblar, xaritalar olib kelishi haqidagi faoliyatiga doir maʼlumotlarga ega boʻlamiz, sayohat davomida muallif-

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASI VA JADID MATBUOTIDA IJTIMOY-SIYOSIY MASALALARNING YORITILISHI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

sayyohning yo‘lda uchratgan odamlar va hamrohlari bilan suhbatini kuzatamiz, yo‘lda sodir bo‘lgan turli voqea va hodisalarga nisbatan munosabati bilan tanishamiz.

Behbudiy mazkur asarida o‘zi bo‘lgan mamlakatlarda yashovchi aholining turmushi, urf-odatlari, imon-e‘tiqodi masalasiga alohida to‘xtaladi. Adib safarining birinchi kuni Marv shahridagi ruslarning cherkovlari va yahudiylarning ibodatxonalari obod va ozoda bo‘lgani holda, musulmonlarning masjidlari yo‘qligi, borlari ham nochor ahvodaligi, atroflari iflos ekanligini ko‘rib, afsuslanadi: «Marvda aholi aksariyat rus, arman va eron tab'alaridur. Atrof ahli turkman bo‘lub, shahariy (shaharli) bo‘lganlari yo‘q. Hanuz qora uy-chodirlarig‘a tirikchilik qiladurlar. Marvda uzoqdan rus kalisosining qubbasi ko‘rular. Atrofdagi yuz minglar ila «musulmon»(!)ni masjidi ko‘rinmaydur. Aholi shariatdan ziyoda odatg‘a tobe' va asiri jaholatdur» [4,57].

Muqqaddas shahar - Quddusi sharifdagi ko‘hna masjid atrofidagi ahvol ham achinarli: «Harami sharifni uchdan ikki hissasi iflos, chaqir-chuqur, har yerga o‘t chiqib, o‘zi qurub-churub ketmoqdadir. Haram ichig‘a bir necha yerda suv bor ekan. Mundagi sarv, zaytun va boshqa daraxtlar suvsizlikdan qurumoqdadir... mundagi talaba va mashoyix ham dalillarni dasturxonidan chiqqon suyaklar va shiprindilar yillardan beri to‘dalanib yotibdur. Hukumati va yo baladiyasini haramg‘a qaraydurgon ko‘zi ko‘r bo‘lg‘on» [4,112]. Behbudiy bunday achinarli ahvol nafaqat Quddusga, balki barcha islom dunyosiga xosligini ta'kidlaydi. Behbudiy Quddusdagi ruslarning cherkovlariga kiradi, ularning obodligi, saranjom-sarishtaligini ta'kidlaydi va masjidlar bilan solishtirib, quyidagilarni yozadi: «Quddus ichinda va atrofinda ko‘p adad kalisolar ustindagi jilolik qubbu va salibi ilan ko‘zni o‘zig‘a tortar. Musulmoniy dini imoratlar ustining tunuka va masjid qubbalarining ustinda qo‘yulgon va alomati islom bo‘lgan hilollar kamoli chirkinlikda ko‘runub, zang bosib, mujallo salib muqobilinda hazin bir manzara ko‘rsatadurki, mundan nasoralarni dinig‘a ixlosligi va musulmonlarni loqaydligi ma'lum bo‘ladur» [4,131].

Behbudiy safar xotiralarida Kavkaz, Turkiyaning go‘zal va betakror tabiati, inshootlarini extiros va xavas bilan tasvirlaydi. Masalan, Kavkazdagi kurort shaharlarining obodligini, jumladan Jeleznovodsk (Temursuyi) haqida shunday yozadi: «Munda eng dilrabo tabiiy chahorbog‘ ichida ajoyib manzaralik rangorang guliston va alar orasida yuz olchinlar ila uzilg‘on shishalik ko‘shklar va aning ichida kitobxona, shatranjxona ham raqs va musiqi uchun ajab binolar, taomxona, choyxona va mayxonalar bino qilinubdur»[4,64]. Behbudiy o‘z vatani Turkistonni ham shunday obod ko‘rishni orzu qiladi va buni sa’y-harakat orqali amalga oshirish mumkinligiga ishonadi.

Muallif bilgan, eshitgan voqealarni hamrohlari, suhbatdoshlari tilidan bayon qiladi. Behbudiy safari mobaynida Yaqin Sharqning turli shaharlarida o‘z

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASI VA JADID MATBUOTIDA IJTIMOY-SIYOSIY MASALALARNING YORITILISHI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

vatandoshlarini uchratadi, ular bilan birga safar qiladi. Ularning aksariyati o‘zlarini tutishlari, yupun, iflos kiyim-kechaklari bilan adibni qayg‘uga soladi. Behbudiy safar davomida tashrif buyurgan masjidlardagi «qozma va qambartma naqshlar insonni duchori hayrat etar,... inson o‘zini bir olam hunar, bir dunyo san‘at ichinda ko‘rub, avvalgi musulmonlarning din yo‘linda etgon say‘i va qilgon ixloslarining hamda hunar va nafis san‘atda etgan taraqqiylarining va sarf etgan pul va g‘ayratlarini o‘ylovig‘a g‘arq bo‘lub, ko‘zi tinar va hech nimani ko‘rmas darajasig‘a kelur» [4,95] deya, shunday binolarni barpo etgan ajdodlarga murojaat etib, ularga tahsinlar o‘qiydi: «Ey, o‘tmish muqaddas musulmonlar! Ey boniylar! Ey fotihlar! Olloh Sizlarni nihoyasiz rahmatlarg‘a g‘arq etsunki, zamonangizda bu qadar lohutiy asarlar va muqaddas buq‘alar bino etibsiz. Chin musulmonlar, haqiqiy insonlar sizlarsiz» [4,115].

Shu bilan birga adib o‘z zamondoshlarining ularga nomunosib avlod ekanligini, bunga ularning jaholatga botib ketganligi sababligini ko‘rsatadi: «... sizlarning tarziya va tavsifingizdan bu kungi, biz musulmonlar ojizmiz. Bizlar sizning nohalaf avlodingizdurmiz. Sizni izingizdan ketmoqg‘a jaholatimiz mone' bo‘ldi... Biz, gumrohlar, yo‘ldan chiqib, hazizi (tuban) nafsoniyatg‘a kulliyani (butunlay) cho‘mubmiz. Bukun o‘zlarini madaniyat va insoniyatni eng oliy tabaqasinda deb yalg‘ondan da‘vo etadurgon insonlar vahshoniyatni eng asfal (tuban) darajasinda qo‘l va ayoq urarlar. Milyo‘nlar ila bani odamning boisi kulfati va musibati bo‘lurlar» [4,115-116]. Nemis olimasi Ingeborg Baldaufning ta'kidlashicha «muqaddas yurtga haj safari to‘g‘risida maqolalar yozish orqali Behbudiy vatan haqidagi achchiq haqiqatlarni tilga olishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ygan edi» [5,29]. Behbudiy o‘zi kezgan o‘lkalardagi musulmon aholining ayanchli ahvoli haqida gapirar ekan, ularning qashshoqligiga erksizligi va savodsizligi sabab ekanligini ko‘rsatadi.

Behbudiyning sayohat xotiralari har jihatdan muhim bo‘lib, unda muallif-sayyoh safar davomida bo‘lgan yerlarning mahalliy aholisi, ularning turmush tarzi bilan qiziqadi, urf odatlari, udumlari haqida aniq ma'lumotlar berib boradi, yo‘lda uchratgan hamrohlar suhbatini, odamlarning yaxshi va yomon taraflarini, ibrat bo‘la oladigan xulq-atvorini kitobxonlarga bayon etadi. Muallif turli hududlarning o‘ziga xosligini, uning tarixi, tabiati, obidalari haqida katta qiziqish bilan ma'lumot yig‘adi va batafsil qog‘ozga tushiradi. Safarnomada Behbudiy diniy e'tiqodga oid masalalarga katta e'tibor qaratadi, yo‘lda uchragan Turkiston musulmon xalqining mustamlaka sharoitidagi ayanchli ahvolini kontrast usuli orqali kitobxonlarga yaqqol namoyon etadi. Muallif-sayyoh Turkiya, Misr davlatlaridagi ta'lim, matbaa sohasida amalga oshirilgan ijobiy o‘zgarishlarni kuzatadi, o‘z taassurotlarini hayajon bilan tasvirlaydi.

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASI VA JADID MATBUOTIDA IJTIMOY-SIYOSIY MASALALARNING YORITILISHI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Safar xotiralarida rivojlangan ilg‘or, ozod mamlakatlarning obod manzarasi fonida Turkiston xalqining o‘sha davrlardagi og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, qoloqligi, johilligi, qaramligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Safarnomada muallif o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan qishloq va shaharlar hayoti misolida maorif, matbuot, adabiyot, madaniyat masalalarini qiyosiy planda tadqiq etadi. Behbudiy shaharlardagi go‘zal manzaralarni, inshootlarni, madaniy muassasalarni tasvirlar ekan, o‘z yurtini ham shunday obod va ozod ko‘rish istagi unda yanada kuchayganini, shijoati oshganini ziyrak kitobxon sezishi qiyin emas. Sayohat xotiralarida muallif chet mamlakatlar xalqlari hayotida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarning ijobiy tomonlarini axtaradi, kitobxonlarini ulardan o‘rganishga, ibrat olishga va yangiliklarni hayotga tadbqiq qilishga chaqirish bilan birga, barcha illatlarni qattiq tanqid ostiga oladi. Muallifning diqqat markazida ta‘lim sohasidagi islohatlar bilan bir qatorda millatning turmush darajasini ko‘tarish, Turkiston o‘lkasining iqtisodiy-siyosiy muammolarini yechish kabi masalalar ham turgan.

Behbudiy o‘z safar xotiralarida Turkiya manzaralari, tarixini tasvirlashga ko‘p joy ajratgan. Sulton Salim jome‘ini katta hayrat bilan tasvirlab, “muning muqobilida jome‘i sharifning till ova sadafkorlik katta darvozasi bordurkim, andan kirib, bu muqaddas jome‘i sharifning ichidagi osor va san‘atlarkim, avvalgi musulmonlarning asaridur, ko‘rgan kishilarni bahs va g‘ayratlarg‘a g‘arq etar” deya, “Muni man so‘ylamayman. Ovruponing mudaqqiq va olimlari so‘ylaydir” ekanini ta‘kidlaydi. Muallif bu usul orqali fikrining ta‘sirini yana-da kuchaytiradi. “Manzarasidan to‘ymasdan choru nochor” ushbu jome‘i sharifdan chiqib, muallif-sayyoh uning tarixi xaqida bayon etadi. Sayohat xotiralarining “Istanbul. Bo‘so‘r bo‘g‘ozi” deb nomlangan qismida Behbudiy batafsil geopolitik ma‘lumotlarni berib boradi. Jumladan, “...Qora dengiz ila Marmara dengizi bir-birig‘a Istanbulda etishur. Qora dengiz sohillarindagi davlatlar Rusiya, Turkiya, Ro‘moniya, Bulg‘oriya bo‘lub, Qora dengiz sohillarini askari avvaldan Russiya, so‘ngra Turkiya tasarrufida bo‘lub, ozginasi Ro‘moniya va bir parchasi yerlaridan iborat...Bo‘g‘ozning eng chuqur mahali 52 metry darinlikda bo‘lub, eng sayoz eri 27 metrudur”. Turkiya bilan bog‘liq sayohat taassurotlarining ham tarixiy, ham ma‘rifiy nuqtai nazardan eng muhim qismi, nazarimizda “Ismoilbek Hazratlari ila suhbat”dir. “Ollohning lutfi ila ustod xazratlarining tanhon 7 suhbatlaridan u qadar fayz t opib mazmun qoldimki, aytgan ila ado etolmayman, v aul suhbatning lazzati also mandan ketmaydur” deya, Behbudiy jadidlar rahnamosi Gaspalini tasodifan Istanbulda ko‘rib qolgani va uning suhbatidan so‘ngi bor musharraf bolganini chuqur ehtirom bilan so‘zlab beradi. Kitobxon kechga qadar davom etgan ushu suhbat shak-shubhasis

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASI VA JADID MATBUOTIDA IJTIMOY-SIYOSIY MASALALARNING YORITILISHI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

musulmonlar taqdiri, ularning hur va obod kelajagi bilan bog‘liq bo‘lgan, deb tahmin qilishi tabiiy.

Behbudiyning ushbu safarlari uning dunyoqarashida katta o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi, dunyoni o‘rganishga, xususan geografiyaga bo‘lgan qiziqishini yanada orttiradi, “jug‘rofiya o‘qumoq musulmonlarga lozimdur” degan fikriga yana-da iqror bo‘ladi. Sayohat davomida Behbudiyning turli hududlar, davlatlardagi musulmonlar, xristianlar, shuningdek boshqa millat va din vakillari hayoti, turmush tarzini o‘rganishi, turli ijtimoiy darajadagi odamlar bilan muloqoti, ilg‘or fikrlaydigan insonlar bilan tanishishi, ular bilan bo‘lgan suhbatlar adibning dunyoqarashi va keyingi faoliyatidagi katta burilish va yuksalishga, tom ma'noda uning jadidlar karvonboshi bo‘lishiga ham sabab bo‘ldi deyish mumkin. Behbudiyning safar xotiralarida o‘zi bo‘lgan mamlakatlardagi aholining turmushi, eng avvalo maktab, matbuot, teatr, shifoxonalar soni va faoliyati bilan qiziqishi, ular haqida batafsil ma'lumotlar berib borishini kuzatamiz. Bu shunchaki statistik ma'lumotlar to‘plash emas, balki eng avvalo Behbudiyning ma'rifatparvar jadid sifatida ularni o‘rganib, tahlil qilib, ilg‘or mamlakatlar tajribasini Turkistonda tadbir etish maqsadi bilan bog‘liq, albatta. Behbudiyning “Qasdi safar” asarini tahlil qilish orqali xorij mamlakatlarga sayohat va xizmat safarlari jadidlar uchun ona yurti erkin va obod etishga, xalqning ongini, madaniyatini o‘stirishga, uni johillik girdobidan olib chiqishga, yangi g‘oyalarni targ‘ib qilishga, taraqqiyotga g‘ov bo‘layotgan muammolar yechimini topishga yordam beradigan o‘ziga xos vositalardan biri bo‘lgan degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov N. Jadidlarning ma'rifiy faoliyati: g‘oyalari, maqsadlari, vazifalari va Turkiston taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi. Xalqaro ilmiy amaliy konferensiya materiallari to‘plami – Toshkent: 2023.
2. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. T., Universitet, 2006.
3. Qosimov B. Karvonboshi. // Mahmudxo‘ja Behbudiyning Tanlangan asarlar. Tuzatilgan va to‘ldirilgan 2-nashri. T., Ma'naviyat, 1999.
4. Behbudiyning M. Tanlangan asarlar. T., Ma'naviyat, 1999.
5. Baldauf I. XX asr o‘zbek adabiyotiga chizgilar. T., Ma'naviyat, 2001.